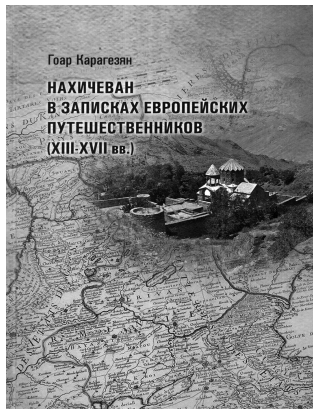

ԳՈՀԱՐ ԿԱՐԱԳՅՈԶՅԱՆ. Նախիջևանը եվրոպացի ճանապարհորդների ուղեգրություններում (XIII–XVII դդ.), Երևան, “Գիտություն” հրատ., 2019, 250 էջ *:

ГОАР КАРАГЕЗЯН. Нахичеван в записках европейских путешественников (XIII–XVII вв.). Ереван, изд-во «Гитутюн», 2019, 250 с.

Բանալի բառեր՝ Նախիջևան, ճանապարհորդներ, Արարատ, Վիշապասար, Նոյ, մշակութային հիշողություն, սրբազան տարածություն, երկրի կերպար:

Տեղեկատվական համակարգված հոսքերի առատությամբ բնորոշվող XXI դարի հումանիտար գիտելիքն իր գոյության համար նոր “արդարացումներ” է փնտրում:

Այսօր տեղեկությունը (ինֆորմացիան) որպես գիտելիքի հիմնական միավոր դադարում է գերակա լինելուց. դուրս գալով սեփական սահմաններից՝ այն ինքն իրեն փնտրում է դրսից՝ այսպիսով ձգտելով դեպի մետաղորտներ: Հայագիտությունը նույնպես տեղեկությունը հաղթահարելու, դրանով իսկ բարձրանալու և իր խնդիրը վերնից դիտելու, մի խոսքով՝ ինտելեկտուալ դառնալու կարիք է զգում: Նմանատիպ փորձերը շատ չեն հայ իրականության մեջ, բայց կան, ինչը հույս է ներշնչում, որ մեր գիտությունը հեռու է սպառված համարվելուց:

Նման փորձերից մեկն է, կարծում ենք, Գոհար Կարագոզյանի՝ “Նախիջևանը եվրոպացի ճանապարհորդների ուղեգրություններում (XIII–XVII դդ.)” ռուսերենով շարադրված աշխատությունը (հայերեն և անգլերեն ընդարձակ ամփոփումներով), որում հեղինակը, վերն ասվածի ոճով, ձգտում է դրսից դիտել “Նախիջևան տարածությանը” և վերականգնել, ինչպես ինքը՝ հեղինակն է նշում, նրա “կերպարի

* Ներկայացվել է 03. III. 2020 թ., ընդունվել է տպագրության 10. III. 2020 թ.:

¹ “Արդարացում” բառն այստեղ օգտագործում ենք ճիշտ այն իմաստով, ինչ Անալների պատմական դպրոցի ներկայացուցիչները սրանից զրեթե մեկ դար առաջ՝ որպես պատասխան այն վտանգներին, որոնք նոր տեխնոկրատ իրականության և վիճակագրական-սոցիոլոգիական մեթոդների գերակայության պայմաններում սպառնում էին պատմական-հումանիտար խորը գիտելիքին (M. Bloch. Apologie pour l'histoire ou mntier d'historien. Paris, 1949, p. 15):

կառուցվածքն ու դինամիկան”² (էջ 204): Ճիշտ է, պատմաբանն այստեղ շահեկան դիրքում է, քանի որ նրա հետազոտության առարկան պատմական հիշողությամբ հազեցված մի տարածաշրջան է. ընդ որում, այդ հազեցվածությունն ապահովում են ինչպես տեղական, այնպես էլ օտար գրական-պատմական աղբյուրները: Մակայն, մյուս կողմից, պարզ է նաև, որ առանց հեղինակային խորաթափանցության անհնար է բարձրացնել որևէ լուրջ խնդիր, եթե նույնիսկ դրա մասին կա մեծ քանակությամբ տեղեկատվություն: Ահա այստեղ է, որ բացահայտվում է ստեղծագործողի (իսկ գիտական աշխատանքը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ ստեղծագործության օբյեկտիվ ձև) թոփաքը, ինչը և բնորոշում է հեղինակին որպես այդպիսին: Բնչքան նա բարձրանում է նկարագրական-տեղեկատվական մակարդակից, այնքան մեծանում է նրա ստեղծագործության արժեքը:

Նախիջևանն իր աշխարհագրական դիրքով և այդ դիրքի արդյունքում ձևավորված յուրահատուկ “կերպարով”, հիրավի, բացառիկ մի կենսատարածք (լանդշաֆտ) է իրենից ներկայացնում: Մի կողմից այն գտնվում է Հայկական լեռնաշխարհի սրտում տարածվող Արարատյան գոգավորության համակարգում և իր վրա է կրում այդ լեռնաշխարհի մշակութային ու քաղաքական անցյալի խորը կնիքը: Այս տեսանկյունից պատահական չէ, որ Նախիջևանում ի հայտ են գալիս լեռնաշխարհի նյութական և հոգևոր մշակույթին բնորոշ բոլոր տիպի հուշարձանները/սկզբնաղբյուրները (Ժայռապատկերներ, վիշապաքարեր, խաչքարեր, եկեղեցիներ, ամրոցներ, դամբարաններ, սեպագրեր, հայկական վիմագրեր և այլն), որոնք վկայում են այս տարածքի՝ լեռնաշխարհի ընդհանուր պատմամշակութային զարգացումներում ամբողջությամբ սերտաճած լինելու մասին:

Մակայն, մյուս կողմից, շնորհիվ իր մերձարարատյան տեղադրության (Նախիջևանը մշտապես ընկալվել է որպես Արարատի ստորոտին գտնվող քաղաք), այն դառնում է համաշխարհային պատմության մի առանցքային կետ (axis mundi), որի շուրջ ստեղծված համակենտրոն նարատիվը բացատրում է ոչ միայն այս կենսատարածքի անունը որպես առաջին մարդու բնակավայր-իջևանավայր (αροβατήριον, ինչպես այն արդեն առկա է Հովսեփոս Փլավիոսի մոտ), այլև, նորից օգտագործելով հեղինակի եզրը, վերարտադրում է նրա համընդհանուր “կերպարը”: Սա այն բացառիկ դեպքերից է, երբ

² Գրքում քննարկվող մի շարք տեսական խնդիրների զարգացմանը կարելի է հետևել հեղինակի հետևյալ աշխատություններում՝ Գ. Լ. Կարաբեյան. *Армения и армяне во французской литературе XI–XIV веков*. Ереван, 1988; *Ն ու լ յ ն ի*՝ Роль армян в трансмиссии культур. Памятники французской средневековой литературы в контексте культурного обмена. Ереван, 2010; *Ն ու լ յ ն ի*՝ Арагат – сакральная территория. По запискам европейских путешественников. Ереван, 2015; *Ն ու լ յ ն ի*՝ Армянский мир в «Путешествии в Левант» Турнефора. Ереван, 2017.

աշխարհագրական ուղենիշը, մասնավորապես՝ Արարատ լեռը, դառնում է գաղափարական ուղենիշ՝ սահմանելով կոնկրետ տարածքի ինքնությունը:

Այս երկու առանձնահատկությամբ հանդերձ Նախիջևանը վերածվում է մի յուրահատուկ լանդշաֆտի, “կոնտակտային” և նույնիսկ “սահմանային” գոտու, որը բնորոշվում է մշակութային հիշողության յուրահատուկ բազմազանությամբ. մի հանգամանք, որը տարածքը դարձնում է էլ ավելի գրավիչ ու դրանով իսկ դեպի իրեն ձգում մարդկանց տարբեր խմբերի (էթնիկ, ռազմական, կրոնական) և առանձին անձանց (ուխտագնացներ, միսիոներներ, առևտրականներ, ճանապարհորդներ): Ահա այստեղ է, որ վերադառնում ենք քննարկվող գրքի բուն բովանդակությանը. չէ՞ որ այն՝ Նախիջևանը ներկայացնում է առաջին հերթին օտարերկրացու, մասնավորապես՝ ճանապարհորդի հայացքով, և պատասխանում այն հարցին, թե աշխարհի այս անկյունը ի՞նչ կոնկրետ դեր է խաղում միջնադարյան մարդու “աշխարհի մոդելում”, ժամանակի ու տարածության նրա ընկալումներում³:

Ճանապարհորդական ժանրը (жанр хождения), թեև բնույթով միջնադարյան երևույթ է, իր արմատներով վերադառնում է դեպի պատմության խորքերը: Վաղ հասարակության մեջ ճանապարհորդում էին սահմանից անդին գտնվող և խորհրդավորության մշուշով պատված աշխարհները ճանաչելու նպատակով: Այս իմաստով նման ճանապարհորդները գրեթե չունեին պրակտիկ նպատակներ կամ դրանց պրակտիկությունը խիստ լատենտ էր (այս ոճի ճանապարհորդի արխեստիպային կերպար կարող է լինել, օրինակ, շումերական Գիլգամեշը): Ինչքան մոտենում ենք մեր ժամանակներին, այնքան ճանապարհորդության մեջ ավելանում են կիրառական տարրերը, որոնք միտված են ոչ միայն ճանաչելու այցելության ենթակա տարածքները, այլև փոփոխելու դրանք: Այդ տարրերի մեջ էին, օրինակ, լրտեսությունը, միսիոներությունը կամ առևտրական գործունեությունը: Այս ճանապարհորդներն իրենց գործունեության համար որպես ենթատեքստ էին օգտագործում թիրախային տարածքի բնակչության արժեհամակարգը, աշխարհագրական և պատմամշակութային ուղենիշերը (նման ճանապարհորդի արխեստիպ կարող է լինել, օրինակ, զարգացած և ուշ միջնադարի եվրոպացի ճանապարհորդը)⁴:

Ընդ որում, ինչպես ճանապարհորդի, այնպես էլ ճանապարհորդի կողմից ներկայացվող հեռավոր երկրի կերպարը նույնպես արխեստիպային է իր բնույթով: Այսպես, օտար կամ հեռավոր երկիրը ներկայացվում է կամ շատ դրական (հմնտ. այս համատեքստում՝ “դրախտ”, “հարստություն”, “պրեստիժային առարկա”, “գերբնական

³ Այս մասին մանրամասն տե՛ս А. Я. Г у р е в и ч. Категории средневековой культуры. М., 1972.

⁴ Սա չի նշանակում, որ միջնադարյան ճանապարհորդը միայն պրակտիկ նպատակներ ուներ. չմոռանանք, որ միջնադարում ճանապարհորդությունն ընկալվում էր նախևառաջ որպես ուխտագնացություն դեպի սուրբ վայրեր, ձգտում տեղափոխվելու սովորական-մեղսական տարածքներից դեպի սրբազան տարածքներ (նույն տեղում, էջ 67):

երևույթ” բանալի բառերը), կամ շատ բացասական (հմմտ.՝ “անդրաշխարհ”, “բարբարոսներ”, “մարդակերներ”, “վայրենություն” եզրերը) երանգներով: Իսկ այն մարդիկ, ովքեր ունակ էին մեծ տարածություններ անցնել՝ հաղթահարելով օտարության դժվարությունները, ընկալվում էին որպես գերբնական ուժի կրողներ՝ հերոսներ կամ սրբեր. վաղ եվրոպական աշխարհայացքում նրանք ընկալվում էին որպես mearcstapa (“սահմանն անցնողներ”): Այդպիսին էր, օրինակ, Բեովուլֆը⁵:

Վերոհիշյալ հարցադրումների համատեքստում քննարկվող աշխատանքն անդրադառնում է Նախիջևանի տարածաշրջանին՝ XIII–XVII դդ. եվրոպական ճանապարհորդների ավանդած տեղեկությունների լույսի ներքո: Մասնավորապես, նախ քննարկվում են XIII–XV դդ. (Գիյոմ դը Ռուբրուկ, Ռեջեր Բեկոն, Յոհան Շիլտերգեր և այլք), ապա XVI դ. (Պարսից Դոն ժուան, Էնթոնի Ջենկինսոն, Ռոբերտ Շիրլի և այլք) ու XVII դ. (Ջոն Լյուբերի, Ժան-Բատիստ Տավերնիե, Ժան Շարդեն, Պոլ Լուկա և այլք) եվրոպացի ճանապարհորդների գրառումները: Ընդ որում, վկայությունների առյուծի բաժինն ընկնում է XVII դ., ինչը պայմանավորված էր տարածաշրջանի նկատմամբ՝ տարատեսակ հետաքրքրությունների կտրուկ աճով:

Եթե փորձենք գնահատել ներկայացվող աշխատանքի բուն արժեքը վերն ասվածի համատեքստում, ապա կարելի է շեշտել երեք կարևոր առանձնահատկություն:

1. Նախ, փաստորեն, առաջին անգամ շրջանառության մեջ են դրվում մեծ քանակության գրական-պատմական նյութեր, որոնց հիմնական մասը, ի դեպ՝ մի քանի լեզուներով, հեղինակային թարգմանության արդյունք են: Այդ նյութերը կախված տվյալ ճանապարհորդի հետաքրքրություններից ու նկարագրական ոճից, բազմազան թեմաներ են շրջանառում Նախիջևանի մասին: Այսպես, եթե Ժ.-Բ. Տավերնիեն մեծ տեղ է հատկացնում երթուղու և դրա առանձին կետերի նկարագրությանը, ապա Ժ. Շարդենը շեշտը դնում է պատմամշակութային ոճի իրողությունների փաստարկման վրա. մինչդեռ Պ. Լուկան նկարագրության հիմքում շեշտում է հետաքրքրաշարժ-արկածային-առասպելական տարրը:

Այս բոլոր ոճերի կիրառման արդյունքում երկրամասի վերաբերյալ շրջանառվում են տարատեսակ տեղեկություններ (աշխարհագրություն, պատմական հուշարձաններ, ավանդագրույցներ և այլն), որոնցում կարծես գոյակցում են անցյալն ու ներկան, պատմությունը և առասպելը, էթնիկ ու սոցիալական, սակրալ և պրոֆան տարածությունները (пространство): Յուրաքանչյուր դարաշրջան պատմաաշխարհագրական և

⁵ Այս մասին հմմտ. M. W. Helms. Ulysse's Sail: An Ethnographical Odyssey of Power, Knowledge and Geographical Distance, Princeton, 1988; M. L. Ruiz. G. Priego. Die Reise als Initiation, in: Götter und Helden der Bronzezeit: Europa im Zeitalter des Odysseus, 25. Ausstellung des Eurorats, Nationalmuseum Kopenhagen. Bonn, 1999, S. 46–47.

⁶ H. Tiefenbach, H. Steuer, P. Kehne. Grenze, in: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Bd. 13. Berlin, 1999, S. 3–15.

առասպելաբանական բնույթի կարևոր խորհրդանիշների հետ միաժամանակ ստեղծում է որոշակի երկրամշակութային կերպարներ (Երնջակ ամրոցը, Ջուղան կամ Աստապատն իր պատմությամբ ու ներկա վիճակով և այլն): Սակայն, դրա հետ մեկտեղ, շրջանառվում են կրկնվող-կայուն մոտիվներ և կերպարներ, որոնք կազմավորվում են արդեն գոյություն ունեցող նախատիպի հիման վրա (Նախիջևանը որպես մարդկության «առաջին բնակավայր», երկրամասի ավերումն ու վերականգնումը և այլն)՝ վերստեղծելով լրացուցիչ նարատիվներ (Նոյան տապանի իջման վայրը, Նոյի, նրա կնոջ՝ Նոյեմզարի ու քրոջ թաղման վայրերը, սրբերը և նրանց շիրիմներն ու մատույնները, բնական ու մարդաստեղծ սրբազան տարածքները և այլն):

Այս իմաստով ճանապարհորդները հատուկ քննարկման առարկա են դարձնում բուն Նախիջևանի խորհրդանիշը՝ Երնջակ գավառի կենտրոնում վեր խոյացող Վիշապասարը: Այս սուրբ լեռան մասին բերվում են բազմաթիվ ավանդագրույցներ, որոնք իրենց գուգահեռներն են գտնում հայկական՝ պատմական, հնամշակութային և ազգագրական սկզբնաղբյուրներում:

Ասվածի համատեքստում ընթերցողի առջև Նախիջևանն աստիճանաբար հառնում է, առաջին հերթին, որպես սրբազան մի կենսատարածք, որը լի է այդ սրբազանությունն արդարացնող բազմաթիվ կենդանի վկայություններով: Ընդ որում, բացի բնիկ հայերից, սրբազանության գաղափարի կրողն են դառնում նաև եկվոր եվրոպացիները (ճանապարհորդները և տարածքում հաստատված կաթոլիկ միսիոներներն ու նրանց համայնքները, որոնք աստվածաշնչական Նախիջևանում վերագտել էին իրենց երկրորդ հայրենիքը):

2. Աշխատանքի երկրորդ կարևոր արժանիքն այն է, որ անժխտելի ապացույցներ է բերում Նախիջևանի տարածքում հայկական հետքի մշտական առկայության ու խոր արմատների մասին. այս իմաստով գիրքն ունի հիրավի ռազմավարական նշանակություն և առաջին հնարավորության դեպքում այն արժեր թարգմանել անգլերեն:

Նախիջևանի տարածքը բազմիցս ենթարկվել է օտար ներխուժումների: Եկվորների մի մասը փորձել է գրավել երկրամասի տարածքը, մյուս մասը (մահմեդական իշխանությունները կամ կաթոլիկ միսիոներները)՝ հոգին: Այս համատեքստում քննարկվող աշխատությունը փաստում է կարևոր մի բան. հնարավոր է տիրանալ տարածքին, տեղահանել բնիկ ժողովրդին, ոչնչացնել նրա պատմամշակութային արժեքները, բայց հնարավոր չէ հեշտությամբ ադապտացվել սվյալ տարածությանը, քանի որ այն ներծծված է այնտեղ ապրող տեսակի նախնիների ոգով: Ահա այդ ոգին է կերտում պատկանելությունն ու ոչ քաղաքական կարգավիճակը կամ առկա սահմանները: Հարյուրամյակներ, եթե ոչ հազարամյակներ են անհրաժեշտ լանդշաֆտը կերպափոխելու համար: Վերջին հարյուրամյակում Նախիջևանի լիակատար հայաթափության արդյունքում սկսվեց նախկին սրբազան տարածքի ապասրբազնացումը (դեսակրալիզացիան), սակայն այնտեղ ապրող բնիկ ժողովրդի ոգին դեռևս չի հեռացել

իր կենսատարածքից: Կրկնենք. տևական ժամանակ է պետք տարածությունը սեփականացնելու համար, քանի որ այն միայն բնական ու մարդկային ռեսուրս չէ: Այս իմաստով բացատրիկ մի վկայություն ունի Մ.-Բ. Տավերնիեն. “Երբ հայերը տեսնում են Արարատը, – գրում է ճանապարհորդը, – համբուրում են հողը, ապա աչքերը վեր բարձրացնելով խաչակնքվում և աղոթում են” (էջ 94): Ասվածը ցույց է տալիս տարածության և դրա ուղենիշի նկատմամբ այնպիսի մի վերաբերմունք, որի զգացական ենթատեքստի ձևավորման համար, հիրավի, հազարամյակներ են պետք և նույնքան էլ՝ այդ զգացումը մոռանալու համար: Ուրեմն, տարածությունը շնչում և ապրում է առաջին հերթին պատմական հիշողությամբ:

3. Եվ, ի վերջո, քննարկվող աշխատանքի երրորդ կարևորագույն արժանիքն այն է, որ պատմական տեղեկատվությունը բարձրացնում է ինտելեկտուալ դիսկուրսի մակարդակի, եթե կարելի է ասել՝ մետամակարդակի: Մասնավորապես, հենվելով՝ համապատասխան մասնագետների և տեսական դպրոցների ձեռքբերումների վրա՝ կոնկրետ հարցադրման օրինակով, հեղինակը քննարկման առարկա է դարձնում պատմական տևական գործընթացների (Մ. Բլոկ, Ռ. Բարո), սրբազան և հասարակ/պրոֆան տարածքների (Մ. Էլիադե) կամ կոլեկտիվ ու մշակութային հիշողության (Յ. Ասման) հետ կապված խնդիրները: Այս պարագայում հայագիտական հարցադրումը դառնում է համաշխարհային գիտության համապատասխան դիսկուրսի առարկա:

Այսքան դրական հատկանիշների հետ՝ ցանկալի կլիներ, եթե գրքի նկարներն ավելի լավ որակի լինեին ու համարակալած հղումներ ունենային, գրականության ցանկում ինիցիալ-ազգանուն գրվածքը միասնական լիներ (Երբեմն գրվում է ինիցիալը, երբեմն՝ հեղինակի անունը), իսկ տեքստում երրորդ գլխի ենթավերնագրերը համարակալած՝ ճիշտ այնպես, ինչպես բովանդակության մեջ է: Ինչևէ. իրականում արված է փայլուն աշխատանք, որն իր բովանդակության և ոճի մեջ ոչ միայն տեղեկատվական, այլև տեսական-մեթոդաբանական էական նորություններ է պարունակում:

ԱՐՄԵՆ ԲՈՒՌՆԱՆ

Պ. Գ. Թ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող, տնօրենի տեղակալ՝ գիտական գծով: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Առաջավոր Ասիայի ու Հայկական լեռնաշխարհի վաղ հասարակությունների նյութական և հոգևոր մշակույթ, սրբազան լանդշաֆտ, ինքնության խնդիրներ: Հեղինակ է 3 մենագրության և շուրջ 100 հոդվածի: arsenbobokhyan@yahoo.com